

Natalia Sejko
Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki w Żytomierzu

Підручники в польських школах на Волині (кінець XVIII – початок XIX століття)

Podręczniki w szkołach polskich na Wołyniu
(koniec XVIII – początek XIX wieku)

Проблема підручникотворення була і залишається актуальною для педагогічної науки у зв'язку з тим, що підручники та інша навчально-методична література забезпечують змістову частину навчального процесу у закладах будь-якого ступеня. Від якості і необхідної кількості підручників багато в чому залежала якість усього навчально-виховного процесу в різні історичні періоди розвитку освіти в Україні.

Підручник, як свідчить словниково-довідникова література¹ – це різновид навчального видання (найчастіше книга), у якій системно викладено відомості з певної галузі знань. На нашу думку, підручник у будь-який історичний період виконував кілька основних функцій, серед яких найважливішими вважаємо такі:

- культурницьку – за якою підручник, з одного боку, відображає рівень культури середовища, яке його продукує, з іншого боку – сам є культурним явищем;
- просвітницьку, різного ступеня і рівня;
- методичну – як один з основних допоміжних засобів для професійної діяльності вчителя і компонент навчально-методичного забезпечення;

---

¹ І.В. Артьомов, *Навчальна книга. Організація і методика створення, посібник*, Ужгород 2012.

- Саме означеними функціями оскільки підручник може використовуватися не лише як дидактичний засіб, але й як джерело інформації для найширших прошарків населення;
- дидактичну – власне, як засіб навчання у закладах визначається ефективність використання того чи іншого підручника в певний історичний період, та його вплив на рівень навчальних досягнень учнів\студентів.

Оскільки тема статті стосується підручників для польських шкіл в досить історично віддалений період, то у вступних зауваженнях, на нашу думку, варто розглянути поняття «польська школа» в контексті волинського регіону та, власне, саму специфіку регіону, де означені підручники функціонували наприкінці XVIII – на початку XIX століття.

У різні часи поняття «Волинь» окреслювало дещо різні територіальні межі, тому поступово в історико-педагогічній науці склалися кілька інтерпретацій цього поняття, як-от: «Західна Волинь», «підрадянська Волинь», «підпольська Волинь», «Волинська округа», «Волинська губернія» та ін.² Відомо, що після третього поділу Польщі волинські землі відійшли до Російської імперії, проте в окресленій темою статті період належали до Речі Посполитої, чим і визначається специфіка використання підручників у польських школах цього, дещо крайнього для польської держави краю.

Щодо поняття «польська школа», то воно, на нашу думку, завжди несе в собі певний елемент суб'єктивності з боку дослідника, детермінований хронологічними, територіальними, власне методологічними межами його наукового пошуку. У різних дисертаційних дослідженнях поняття «польська школа» ототожнюється з поняттями «польське шкільництво» «школа для дітей з польських сімей», «школа, де навчання ведеться польською мовою» (Н. Сейко, 1998; В. Надольська, 1996; І. Близнюк, 1998)³ та ін. Ми вважаємо, що в межах кінця XVIII – початку XIX століття польською школою може вважатися будь-який навчальний заклад, що підлягав контролю й опіці Едукаційної комісії, про що йтиметься нижче. Водночас зауважимо, що проблема розвитку польських шкіл співвідноситься з проблемою розвитку самої польської етнопольської меншини у волинському краї. Як відомо, етнопольські меншини, не

---

² *Волинська губернія. Українська радянська енциклопедія у 12 т., (ред.) М.П. Бажан.) Т. 4. К., Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1980; О.А. Буравський, Поляки Волині у другій половині XIX на початку XX ст. Соціально-економічне становлення та культурний розвиток, «Історія України», Чернівці 2003.*

³ Н. А. Сейко, *Доброчинність поляків у сфері освіти України (XIX – початок XX ст.)*, Київський університетський округ, Житомир 2007; В.В. Надольська, *Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX ст.)*, Луцьк 1996; І.В. Близнюк, *Освіта польської шляхти в першій половині XIX ст.*, [в:] *Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність*, ред. І.В.Близнюк, Житомир 1998.

будучи самостійними етносоціальними організаціями, мають певний набір соціально-культурних параметрів. Це можуть бути:

- специфічні параметри (пільгові чи урізані права на освіту, обмеження при вступі до певних навчальних закладів);
- загальнокультурні параметри (включення чи невключення до системи соціально-культурних взаємозв'язків етносоціального організму).⁴

Проблема етнічного спирається на феномен етнопонаціональної меншини як на стрижневе питання. Рівновагове становище меншин у поліетнічних організаціях залежить від гармонійного співвідношення двох векторно протилежних процесів:

- доцентрового руху (розчинення етнокомпактних та дисперсних груп у межах переважаючого етносу), що ґрунтується на постійній етнічній дифузії між двома народами;
- відцентрового руху (прагнення етнопонаціональної меншини до збереження самобутності, іноетнічності, постійна самоідентифікація носіїв етносу).⁵

Таким чином, польська спільнота на Волині, не будучи емігрантами, як інші національні меншини (наприклад, чехи або німці), завжди зберігала свої провідні етнокультурні параметри й атрибути. Проте територіальна належність Волині до польської держави визначала нормативно-правові, змістово-організаційні та науково-методичні засади функціонування навчальних закладів, до яких належить і використання підручників у навчально-виховному процесі польських шкіл. Тим більше, що організаційним осередком створення, поширення й використання підручників в означених навчальних закладах стала Едукаційна комісія, відома в українських та польських історико-педагогічних дослідженнях (Д. Бовуа, 1991⁶; Й. Поплатек кс., 1973⁷; Н. Сейко, 2008⁸; С. Сірополко, 2001⁹; С. Трухим, 1960¹⁰; С. Чуйко, 1996¹¹; Л. Яновський, 2003¹²) як перше в Європі міністерство освіти окремої держави.

⁴ П.И. Гнатенко, В.Н. Павленко, *Этнические установки и этнические стереотипы*, Днепропетровск 1995.

⁵ *Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку*, Республіканська Асоціація Українознавців (РАУ), Австрійський ін-т Східної та Південно-Східної Європи, ред. В. Євтух [та ін.], Інтел 1994.

⁶ D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832*, Rzym-Lublin 1991.

⁷ J. Poplatek, *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach KEN*, Kraków 1974.

⁸ Н.А. Сейко, *Едукаційна комісія*, [в:] *Енциклопедія освіти*, (ред.) В.Г. Кремень, Юрінком 2008.

⁹ С. Сірополко, *Історія освіти в Україні*, Київ 2001.

¹⁰ S. Truchim, *Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku*, Łódź 1960.

¹¹ С.Р. Чуйко, *Ліцеї України (XIX – XX ст.)*, Тернопіль 1996.

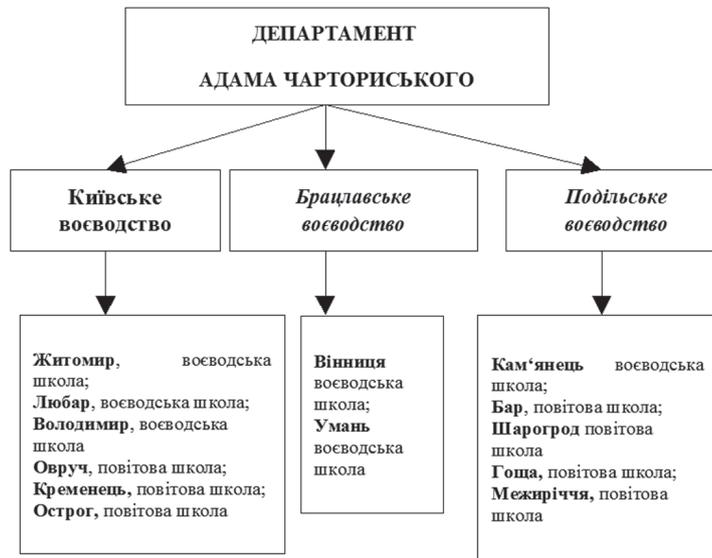
¹² Л. Яновський, *Харківський університет на початку свого існування*, Харків 2003.

Загальна характеристика польських шкіл на Волині наприкінці XVIII – на початку XIX століття

Едукаційна Комісія стала організуючим осередком для всієї системи польської освіти як у Польщі, так і частині території України після скасування ордену єзуїтів. З самого початку своєї діяльності у 1776 р. Едукаційна комісія мала вирішити низку проблем, серед яких, передовсім, була нестача педагогів-неєзуїтів у навчальних закладах, оскільки справа підготовки світського вчительства знаходилася в зародковому стані. На території Волині освітньою діяльністю займалися уніати (василіяни), тому саме на них покладалася надія щодо відродження освітньої сфери під опікою КЕН. Однак вони могли забезпечити тільки рівень початкової освіти, оскільки, як стверджував М. Петров (1888), мали низьку педагогічну кваліфікацію.¹³

У 1776 р. Едукаційна Комісія запропонувала двоєдину та двоелементну структуру шкільництва: 1) школи на території Корони, тобто власне Великопольщі, і школи у Литві 2) повітові та воєводські школи як основа структури шкільництва. У 1778 р. у структурі Едукаційної комісії було сім департаментів, і вони називалися за іменами візитаторів, що ними опікувалися. Школи на Волині належали до V-го (Руського) департаменту Адама Казимежа Чарториського. Цей департамент включав як воєводські волинські польські школи (у Житомирі, Любарі, Володимирі і Межиріччі), так і повітові (в Острозі, Кременці, Овручі і Гощі). Загальне керівництво навчальними закладами Руського департаменту здійснювала Головна Краківська школа; крім Руського департаменту, до відання Краківської школи належали також Великопольський, Мазовецький і Малопольський.¹⁴ Структура департаменту Адама Чарториського представлена на рис. 1.

Рис. 1. Структура департаменту Адама Чарториського

Джерело: J. Lewicki, *Ustawodawstwo szkolne za czasów KEN*, Kraków 1925, s. 208–221¹⁵

Таким чином, як свідчить рис.1., навчальні заклади Волині знаходилися цілком у київському воєводському відділі. У 1783 р. навчальні округи перепідпорядкувалися, створився волинський навчальний округ з центром у Кременці, та український навчальний округ з центром у Вінниці. Житомирська, любарська та овруцька школи відійшли до українського навчального округу, натомість острозька, гошанська, кременецька, межиріччя та володимирська школи – до волинського.

Окрім воєводських та повітових, Едукаційна комісія опікувалася ще й парафіяльними школами. Однак подвійне підпорядкування цих шкіл (Едукаційній Комісії та косяолам), як стверджує Л. Заштовт (1997) не сприяло їхньому швидкому розвитку.¹⁶ На користь такого висновку свідчить і той факт, що серед парафіяльних шкіл округу протягом 1782–1792 рр. не було жодної, яка б знаходилася на території сучасної Волині.¹⁷

Характеристика змісту освіти у польських школах Волині кінця XVIII – початку XIX століття

Означену характеристику ми здійснили на прикладі воєводських шкіл Житомира та Любара, а також повітової – в Овручі. Школи у Любарі,

¹⁵ Там само.

¹⁶ L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich*.

¹⁷ H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni KEN*, Lublin 1957.

Овручі та Житомирі систематично відвідували візитатори Головної Краківської школи чи їх заступники (субделегати). Візитатори залишали у Головній школі детальні звіти¹⁸, що становлять сьогодні непересічний матеріал для аналізу діяльності навчальних закладів того часу.

Щотижневе навантаження навчального процесу у воеводських та повітових школах Волині у досліджуваний період становило 20 годин. Таким чином, щодня учні мали два уроки зранку і два – пополудні. Два рази на тиждень уроки проводилися лише зранку, друга ж половина дня відводилася на самопідготовку.¹⁹ У I і II класах усі предмети викладалися одним і тим само вчителем – *професором* I чи II класу відповідно. У чотирьох наступних класах (відповідно до змісту освіти) викладали кілька осіб: професор вимови, професор математики, професор фізики, професор моральної науки і права. При цьому предмети і навчально-методичне навантаження були чітко розподілені між усіма професорами.

Так, професор *вимови* викладав: латинську і польську граматику (III клас); античну літературу (твори Нерона, промови Цицерона і Плінія) у III і IV класах; у V класі (першого і другого року навчання) вивчалися твори Горация чи інших відомих учених стародавнього світу; у VI класі професор вимови подавав загальні відомості з риторики та поезії, долучаючи до занять тексти промов Цицерона, Лівія, Тацита та обов'язковий твір Горация "De arte poetica". Професор *математики* у III класі закріплював знання учнів з арифметики і викладав основи геометрії; у VI класі навчання геометрії закінчувалося і починалося вивчення алгебри; у V класі протягом двох років викладалася друга частина геометрії та креслення ("вимірювальні малюнки"); у VI класі вивчалася логіка. Професор *фізики* викладав у III класі природну історію садівництва та городництва, додаючи до неї твори стародавніх учених з цієї галузі знань; у VI класі вивчалася історія сільського господарства; у V класі (першого року навчання) викладалася перша частина фізики, історія корисних копалин та ботаніка; другий рік навчання був присвячений вивченню науки про здоровий спосіб життя, підкріпленої цитатами давньогрецьких мислителів; у VI класі вивчалася історія мистецтва. Професор *моральної науки і права* викладав у III класі науку моралі, використовуючи переважно латинські тексти. Учні також знайомилися з елементами історії

---

¹⁸ Детальніше див.: H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni KEN*, Lublin 1957; J. Lewicki, *Ustawodawstwo szkolne za czasów KEN*, Kraków 1925; K. Mrozowska (red.), *Listy z prowincji. Korespondencja wizytatorów generalnych, rektorów i nauczycieli ze Szkołą Główną Koronną*, Warszawa 1997.

¹⁹ Детальніше див.: L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997.; A. Karbowski, *O książkach elementarnych na szkoły wojewódzkie z czasów KEN*, Lwów 1893, T. Wierzbowski, *Raporty generalnych wizytatorów KEN z 1785 roku*, Warszawa 1916.

Ассирії і Персії та географією цих країн; у IV класі до вивчення моралі долучалася історія й географія Греції; у V класі учні вчили історію й географію Римської імперії, у VI – мораль і право, загальну вітчизняну історію, переважно у формі завдань для домашнього вивчення.

Едукаційна комісія чітко регламентувала обсяг знань, призначених для засвоєння учнями усіх типів шкіл. Зміст освіти затверджувався в “Статутах” і станом на 1777 р. становив цілий комплекс навчальних предметів, які вивчалися учнями воєводських та повітових шкіл (таблиця 1).

Табл. 1. Співвідношення між викладанням різних навчальних дисциплін у воєво-дських школах Едукаційної комісії на Волині.

I клас	II клас	III клас	IV клас	V клас	V клас	VI клас
Закон Божий (викладався в усіх класах з поступовим збільшенням обсягу навчального матеріалу)						
Наука моралі (викладалася в усіх класах з підвищенням рівня складності)						
Латина (була одним із головних предметів для початкових класів)			Геометрія	Фізика	Логіка	Право
Арифметика		Геометрія	Ботаніка	Алгебра	Механіка	Риторика
Історія з географією			Відомості про рільництво	Відомості про корисні копалини	Гідравліка	Поетика
Відомості про тварин, птахів і рибу		Ботаніка. Відомості про садівництво та городництво			Відомості про людину та охорону її здоров'я	Відомості про науки, мистецтво, ремесла

Закон Божий рекомендувалося викладати не в шкільних кімнатах, а в костьолі. Наука моралі вмщувала у собі т.зв. “природне право” і закінчувалася у VII класі політичним правом, правом народів та польським правом. Віковий ценз дітей, що вчилися у волинських воєводських школах, визначався наступним чином: I клас – до 10 років; II клас – до 11 років і т.д. Однак “Статути” передбачали, що батьки за їхнім бажанням могли віддати дитину до певного класу в більш ранньому чи більш пізньому віці.

У змісті освіти не визначалося місце польської та інших мов. В “Статутах” зазначалося, що вивчення польської мови нероздільно пов'язується з викладанням латини у I-II класах; іноземні ж мови могли вивчатися у необмеженій кількості та якості, залежно від можливостей регіону. Таблиця 2 представляє навчальні предмети для повітових шкіл. У цих

Artykuły i raporty z badań/Articles and Cases Reports

школах кожен клас передбачав дворічний курс навчання, тому обсяг того чи іншого курсу так само був поділений надвоє.

Табл. 2. Розподіл навчальних дисциплін у повітових школах Едукаційної комісії протягом усього періоду навчання.

I клас		II клас		III клас	
1 рік	2 рік	1 рік	2 рік	1 рік	2 рік
Мови – латинська і польська				Читання та переклади класичних авторів	
Арифметика				Геометрія	
Відомості про звірів, птахів, риб		Ботаніка. Відомості про садівництво та городництво		Ботаніка. Відомості про землеробство	
Географія та історія Польщі					

Підручники та інша навчально-методична література у польських школах Волині досліджуваного періоду

Для налагодження чіткої системи навчання у воєводських та повітових школах Волині Едукаційна Комісія почала розробляти для них *єдині підручники*, які поступово стали домінувати над єзуїтськими. Вони були менш схоластичними і відтворювали той зміст освіти, що був представлений у таблицях 1-2. Проте забезпечення шкіл підручниками наштовхувалося та суто технічні перепони, в зв'язку з чим візитатор Боніфацій Гарицький писав до секретаря Головної Краківської школи 14 липня 1768 р.: “У школах українського відділу бракує букварів, особливо для I і II класу; над усе потребують тут граматик. Найкращий і найзручніший шлях – через Бердичів. Треба з тутешніми бердичівськими кармелітами домовитися, аби вони приймали до себе книжки, що пересилатимуться на школи українського відділу, і потім зберігали їх на своєму складі у монастирі, допоки педагогічні колективи по ті ж книжки не пришлють. Книги мають бути вислані з Кракова до Любліна, з Любліна до Володимира, з Володимира до Бердичева [...]. Пишу про це завчасно, аби друкарня постаралася прислати книги до шкіл, особливо українського відділу, перед початком нового шкільного року, тобто до Канева, Умані, Овруча, Житомира, Вінниці”.²⁰

Едукаційна Комісія мала намір, передусім, забезпечити підручниками всі навчальні предмети у відділових школах. За час діяльності Едукаційної комісії, як свідчать історичні розвідки (К. Мрозовська, 1997),

встигли видати лише 24 найменування, а загалом у навчальних закладах Едукаційної комісії передбачалося використання більш як 40 різноманітних підручників (таблиця 3).

Табл.3. Відомості про навчальну літературу, що передбачалася до видання Едукаційною Комісією для відділових та підвідділових шкіл.

№	Автор, назва видання	Відмітка про видання	К-ть сторінок
1.	Збірник запитань з географії	Не виданий	
2.	Граматика німецької мови	Не виданий	
3.	Руська мова ²¹	Не виданий	
4.	Клюк Д. Зоологія	Варшава, 1789	420
5.	Копчинський О. Польська і латинська граматики	Варшава, 1780	94
6.	Копчинський О. Польсько-латинський словник	Краків, 1784	
7.	Луїллер Ш. Арифметика для народних шкіл	Варшава, 1778	
8.	Християнська наука	Не видана	
9.	Копчинський О. Вправи з граматики для народних шкіл	Варшава, 1780	201
10.	Пірамович Г. Збірник запитань із стародавньої історії	Варшава, 1779	367
11.	Початки сучасної географії	Не видана	
12.	Поплавський А. Наука моралі	Варшава, 1778	16
13.	Поплавський А. Вправи з науки моралі для I і II класу	Варшава, 1778	92
14.	Хрестоматія з творів класичних авторів: а) до моральної науки; б) до натуральної історії	Варшава, 1777	31
15.	Копчинський О. Польська і латинська граматики	Варшава, 1780	56
16.	Копчинський О. Вправи з польської і латинської граматики	Варшава, 1780	
17.	Хрестоматія з давньої географії	Не видана	
18.	Натуральна історія садівництва і землеробства	Не видана	
19.	Німецька граматики. Тексти	Не видана	
20.	Луїллер Ш. Геометрія для народних шкіл. Частина I.	Краків, 1780	
21.	Пірамович Г. Хрестоматія давніх віків	Варшава, 1779	
22.	Скжетуський К. Вправи із загальної історії	1782	64
23.	Тексти з творів класичних авторів до асрійської, перської, єгипетської історії	Краків, 1786	126
24.	Вступ до фізики	Краків, 1783	406
25.	Моральна наука для 4 класу	Не видана	
26.	Скжетуський К. Загальна історія для народних шкіл (грецька)	Краків, 1786	108

²¹ Руську, чи слов'янську мову вивчали у школах василіян, що співпрацювали з Едукаційною Комісією.

Artykuły i raporty z badań/Articles and Cases Reports

27.	Тексти з творів класичних авторів: а) до науки моралі; б) до вправ у вимові; в) до натуральної історії землеробства	Варшава, 1782	
28.	Заборовський І. Логарифми для народних шкіл	Варшава, 1787	
29.	Клюк К. Ботаніка	Варшава, 1785	238
30.	Чемпінський. Про збереження здоров'я	Варшава, 1785	
31.	Римська історія і географія	Не видана	
32.	Губе Я.М. Фізика для народних шкіл. Частина І.	Краків, 1772	576
33.	Губе Я.М. Фізика для народних шкіл. Частина ІІ.	Не видана	
34.	Луїллер Ш. Геометрія для народних шкіл. Частина ІІ.	Варшава, 1781	
35.	Мінералогія	Не видана	
36.	Наука моралі і права (другий рік навчання)	Не видана	
37.	Конділак Е.Б. Логіка	За часів КЕН не видана	
38.	Вітчизняна історія та географія	Не видана	
39.	Новітня і стародавня історія	Не видана	
40.	Наука моралі і права	Не видана	
41.	Пірамович Г. Риторика і поезія (Частина ІІ)	Краків, 1792	403
42.	Тексти з творів класичних авторів: а) до вимови і поезії; б) до науки моралі і права; в) до історії мистецтва	Не видана	

Джерело: *Listy z prowincji. Korespondencja wizytatorów generalnych, rektorów i nauczycieli z Szkołą Główną Koronną*, (red.) К. Mrozowska, Warszawa 1997, s. 231–238.

З таблиці 3 видно, що підручники з історії були написані двома авторами – ксьондзом Вінценти Скжетуським та ксьондзом Антоні Капіцею, вчителем житомирської школи (“Загальна історія для народних шкіл” – Краків, 1781). Якщо ж йдеться про підручники з граматики, то найбільш відомою, напевно, стала граматика ксьондза Онуфрія Копчинського. У педагогів-практиків до неї були деякі зауваження: так, візитатор ксьондз Головчиць у своєму рапорті (1782 р.) писав: «Особливо хочу відзначити побажання житомирської школи, яке звучить так: граматика латини, якби мала стільки правил, скільки має рідна мова, була б шанованою; ще би бажано додати для 1 і 2 класу стислу і без потреби не ускладнену орфографію; а на 3 клас, не зважаючи на похвальні відгуки, не подаються необхідні правила щодо розуміння перекладів класичних авторів».²²

Математику для шкіл Едукаційної комісії написав Шимон Луїллер, викладач з Женеви, який надіслав свій текст до Головної Краківської школи

після оголошення нею конкурсу в 1775 р. Підручник з логіки належав Етьєну Банноту де Конділаку, дійсному членові французької, берлінської та пармської академій; «Натуральна історія» була написана Яном М. Губе, королівським секретарем міста Торуня, директором наук кадетського корпусу.

Деякі історичні відомості про використання підручників у воєводських та повітових школах Волині наприкінці XVIII – на початку XIX століття ми віднайшли у матеріалах візитацій житомирської, овруцької та любарської шкіл у 70-90-ті рр. XVIII ст.

Поезуїтську *овруцьку школу* в 1777р., коли розпочався процес люстрації майна єзуїтів, передали під опіку ордену василіян; до цього часу єзуїти складали у ній 100 % учителів. У 1774 р. візитація засвідчила невчасний початок навчального року з причини нестачі вчителів. Педагоги не були впевнені в тому, що люстратори, котрі займалися поєзуїтськими маєтностями, будуть виплачувати їм заробітну плату. Після скасування ордену єзуїтів кожен навчальний заклад на Волині міг розраховувати лише на власні ресурси та на підтримку Головної Кракі-вської школи.

Згідно з реєстром підручників та іншої навчальної літератури, поданим під час візитації, навчальної літератури було дуже мало – для використання у закладах Едукаційної комісії могли використовуватися промови Цицерона, релігійні книги, деякі підручники з історії; всі інші вимагали заміни.

В Овручі, як свідчила візитація, було на той час не більше як 100 учнів. До Межиріччя Корецького, де знаходилася найближча школа, було 24 милі, до Житомира – 18, до Мозира – 20; тому будь-які наукові зв'язки між навчальними закладами були досить обтяженими. Підручники також передавати з однієї школи до іншої було важко, що впливало на рівень забезпеченості навчального процесу з методичної точки зору, який, за різними оцінками, ледве сягав 50 %.²³

У 1786 р. овруцьку школу відвідав з інспекцією Б. Гарицький. Побувавши на заняттях та поговоривши з учителями, він занотував у своєму звіті: «Заняття відбуваються згідно з розкладом, протягом 10 годин. На запитання, що задавалися, учні відповідають досить добре. Ксьондз Охоцький утримує тут кільканадцять учнів власним коштом, переймаючись всіма їхніми потребами. Близько 40 учнів навчаються німецької мови; деякі з учнів вчать слов'янську мову».²⁴

У *Житомирі* була створена коронна академічна *воєводська відділова школа*. До 1777 р. єзуїти викладали у цій школі самі; у 1781–1783 рр. вона діяла як шестикласна школа Едукаційної комісії (з додатковим

²³ Н. А. Сейко, *Польське шкільництво на Волині-Житомирщині*, Житомир 1999.

²⁴ Т. Wierzbowski, *Raporty generalnych wizytatorów z 1785 roku*, Warszawa 1916, s. 79–81.

підготовчим класом, яким керував директор), від 1783 р. – як середня школа.²⁵

Відділова школа у Житомирі вважалася досить успішним навчальним закладом поезуїтського періоду на Волині. У 1780 р. її відвідав директор департаменту Адам Казимеж Чарториський. На час його візиту в шести класах навчалися 528 учнів; така значна кількість учнів для того часу була унікальним явищем, і не тільки для волинського краю. Навчання історії та географії, як відзначив візитатор, внаслідок відсутності підручників йшло слабо, водночас добре викладалася риторика, механіка і гідравліка, а ще краще – математика і філософія. Крім того, Адам К. Чарториський зауважив, що найкраще з усіх шкіл подільського і українського відділів у Житомирі викладалася фізика. Насамперед, візитатор відзначив плідну дидактичну і методичну діяльність викладачів житомирської школи Антонія Гімоновського, Юзефа Ожеховського, Казимежа Грабовського, Алексія Мікошевського.²⁶

Частина шкільного інвентаря у житомирській воєводській школі все ще знаходилася у люстраторів; тому візитатор А. Якукевич у бесіді з люстратором Поляновським просив про повернення усього шкільного обладнання та підручників для якнайшвидшого початку повноцінних занять. Навчальна література була складена в одній з кімнат житомирської школи у кількості 600 томів; однак (як і в овруцькій школі) скористатися ними можна було лише частково, оскільки програми навчання в «Статутах» Едукаційної комісії передбачали реорганізацію всього методичного забезпечення шкіл. Таким чином, реально до навчального процесу в житомирській школі могли придатися лише твори Тацита, Цицерона, латинські та французькі словники, підручники з історії тощо.

У 1786 р. цю школу відвідав Б. Гарицький. Він відзначив, що значна частина вчителів дозволяла учням залишати навчальний процес завчасно (перед святами) і повертатися із запізненням, що гальмувало виконання навчального плану. У зв'язку з такими зауваженнями візитатор просив проректора виправити недоліки якнайшвидше, і зробив такі загальні висновки щодо підручників та іншої навчальної літератури після відвідання усіх шкіл волинського краю:

- “Алгебра” була досить дорогим підручником для незаможних учнів на Волині і тому у візитованих школах зустрічалася нечасто. Візитатор вважав, що її можна було б рекомендувати її як підручник для вчителів, для учнів же видати у скороченому вигляді;
- вчителі права і риторики загалом не мали підручників і просили Головну Краківську школу про їх надання;

- у всіх школах не вистачало “Логіки” Е.Б. де Конділака;
- жодна школа не була забезпечена підручниками тією мірою, якої вимагали “Статути” Едукаційної комісії; особливо страждали від цього волинські школи ордену василіян, які через нестачу підручників використовували ті, які могли самі придбати, тим самим порушуючи вимоги Комісії;
- вчителі фізики були практично позбавлені не лише підручників, але й приладів; у василіянських школах не вистачало навіть геометричних приладів.²⁷

Після відвідання Житомира у 1774 р. візитатори А. Якукевич та Ф. Заболоцький познайомилися з діяльністю *школи у Любарі*. Цю школу Едукаційна комісія передала за домовленістю василіянам, які опікувалися значною кількістю навчальних закладів Волині. А. Якукевич зібрав у школі всіх учителів-ченців та витлумачив їм головні статутні положення та вимоги до провадження навчального процесу з боку Едукаційної Комісії. Результати зустрічі з учителями школи продемонстрували їхню низьку обізнаність із засадами діяльності та сутністю вимог Едукаційної комісії до діяльності повітових та відділових шкіл, в тому числі й щодо методичного забезпечення навчального процесу. Візитатор наказав суворо дотримуватись розпорядку дня та навчальних планів, і використовувати рекомендовані Краківською Головною Школою підручники.

У любарській школі на той час зберігався середньовічний поділ учнів на класи: I – інфіма, II – граматика, III – поетика і риторика. У I-му класі за участі візитатора А. Якукевича відбулася перевірка знань учнів з латини; він залишився задоволений їхнім рівнем. Але діти самі повідомили, що не викладається арифметика, історія та географія – через відсутність викладачів та, що найістотніше, необхідних підручників. У II-му класі учні вміли перекладати з латини класичні тексти, але не вивчали інших предметів. Трьохкласникам візитатор задавав питання про Едукаційну комісію та її реформи, про історію та географію Польщі.²⁸

У 1786 р. любарську та житомирську школи відвідав візитатор Б. Гарицький. У своєму звіті він відзначав: «1) освіта у народних школах зводиться до вивчення рахунку, алгебри, геометрії, які викладаються за підручниками для початкової школи; наука моралі, права, історії, риторики, фізики, логіки у зв'язку з відсутністю необхідних підручників є мало успішною; 2) майже у всіх школах латина занедбана, на що нарікають самі мешканці містечок; 3) навчання іноземної мови покладене найчастіше на добру волю самих учнів; якщо й є якісь учителі для того, то викладають непрофесійно».²⁹

²⁷ Т. Wierzbowski, *Raporty generalnych wizytatoryw z 1785 roku*, Warszawa 1916.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само, с. 62–65.

Едукаційна комісія наприкінці XVIII століття звернула увагу й на елементарні школи Волині, що знаходилися у надзвичайно занедбаному стані внаслідок нестачі коштів, вчителів, незабезпеченості відповідною навчальною літературою. Однак після третього поділу Польщі у 1795 р., за яким Волинь переходила під юрисдикцію Російської імперії, польські навчальні заклади у регіоні, засновані Едукаційною Комісією, були скасовані; польське шкільництво перейшло під контроль новоствореного російського міністерства народної освіти.

Висновки

Підручник як культурне, просвітницьке, дидактичне й методичне явище у польських школах Волині кінця XVIII – початку XIX століття відіграв важливу роль у діяльності означених шкіл під егідою Едукаційної комісії, а саме її Руського Департаменту (під опікою Адама Казимежа Чарториського). Створення Едукаційної Комісії стало принциповим кроком до централізації та інституалізації польського шкільництва в досліджуваний період. Крім цього, Едукаційна комісія стала прообразом майбутнього російського міністерства народної освіти, яке після третього поділу Польщі (1795 р.) русифікувало систему освіти на всій території Правобережної України (Південно-Західного краю), в тому числі і для шкіл Волині. Щодо підручників у польських школах Волині кінця XVIII – початку XIX століття, то попри задекларовану значну кількість реально їх було недостатньо, що впливало на загальний рівень якості освітнього процесу.

З початку XIX століття підручники Едукаційної комісії у навчальних закладах Волині використовувалися фрагментарно, оскільки запроваджувалася російськомовна система освіти за русифікаторською формулою міністра освіти С. Уварова «самодержавство, православ'я, народність». Водночас зазначимо, що Едукаційна комісія відіграла непересічну роль в організації забезпечення воєводських та повітових шкіл Волині необхідною навчально-методичною літературою. Перспектива подальших досліджень пов'язується нами з обґрунтуванням ролі і місця дитячої літератури у процесі виховання дітей у польських родинах на Волині у XIX столітті.

Бібліографія

Beauvois D., *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, KUL, Rzym–Lublin 1991.

Karbowiak A., *O książkach elementarnych na szkoły wojewódzkie z czasów KEN*, I. Związkowa Drukarnia, Lwów 1893.

Lewicki J., *Ustawodawstwo szkolne za czasów KEN*, Kraków 1925.

Mrozowska K. (red.), *Listy z prowincji. Korespondencja wizytatorów generalnych, rektorów i nauczycieli ze Szkołą Główną Koronną*, Wyd. Instytutu Historii Nauki PAN, Warszawa 1997.

Paszenda J. (red.), *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów*, Kraków 1994.

Pohoska H., *Wizytatorowie generalni KEN*, KUL, Lublin 1957.

Poplatek J., *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach KEN*, Wyd. Apostolstwo Modlitwy, Kraków 1974.

Rolle M., *Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce*, Wyd. Zakł. Narodowego im. Ossolińskich, Lwów 1923.

Truchim S., *Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku*, Wyd. Zakł. Narodowego im. Ossolińskich, Łódź 1960.

Wierzbowski T., *Raporty generalnych wizytatorów z 1785 roku*, Wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1916.

Zasztowt L., *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Wyd. Instytutu Historii Nauki PAN, Warszawa 1997.

Артёмов І.В., *Навчальна книга: організація і методика створення: посібник*, ЗабДУ, Ужгород 2012.

Близнюк І. В., *Освіта польської шляхти в першій половині XIX ст.*, [в:] Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність, ред. І. В.Близнюк, Волинь, Житомир 1998.

Буравський О. А., *Поляки Волині у другій половині XIX на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток*, «Історія України», Чернівці 2003.

Волинська губернія. Українська радянська енциклопедія: у 12 т., (ред.) М.П. Бажан, Т. 4, Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1980.

Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края, Изд-во Батюшкова П.Н., С-Пб, 1888.

Гнатенко П.И., Павленко В.Н., *Этнические установки и этнические стереотипы*, Днепрпетровск 1995.

Євтух В. [та ін.] ред. *Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку*, Республіканська Асоціація Українознавців (РАУ), Австрійський ін-т Східної та Південно-Східної Європи, Інтел, 1994.

Надольська В.В., *Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX ст.)*, Луцьк 1996.

Сейко Н.А., *Доброчинність поляків у сфері освіти України (XIX – початок XX ст.)*, Полісся, Житомир 2007.

Сейко Н.А., *Едукаційна комісія*, [в:] *Енциклопедія освіти*, ред. В.Г. Кремень, Юрінком, Інтер, Київ 2008.

Сейко Н.А., *Польське шкільництво на Волині-Житомирщині*, вид-во Житомирського державного університету, Житомир 1999.

Сірополко С., *Історія освіти в Україні*, Київ 2001.

Чуйко С.Р., *Лицеї України (XIX – XX ст.)*, Ліком, Тернопіль 1996.

Яновський Л., *Харківський університет на початку свого існування*, Фоліо, Харків 2003.

Абстракт

В статье определено место и роль учебников в польских школах на Волыни в конце XVIII – начале XIX века. Проанализировано определение и основные функции учебника в системе образования (культурологическую, дидактическую, методическую). Установлено содержание понятия «польская школа» с учетом специфики Волыни как исторического региона, где проживало польское этническое меньшинство, имеющее глубокие культурные традиции.

Выяснено значение Комиссии Народного образования в функционировании польских образовательных учреждений на Волыни в послеезуитский период. Представлена характеристика содержания обучения в польских школах Волыни. Определена разница между содержанием образования в первом, втором и третьем классе воеводских школ КНО на Волыни в конце XVIII – начале XIX века. Показано, что новые учебные планы требовали обязательной разработки учебников и обеспечения ими образовательных учреждений в Русском Департаменте, который находился под опекой Главной Краковской Школы КНО. Охарактеризованы некоторые учебники для польских школ на Волыни конца XVIII – начала XIX века («Общая история для народных школ» А. Капицы, «Грамматика для народных школ» О. Копчинского, «Арифметика для народных школ» Ш. Луиллера, «Логика» Е. Б. де Кондиллака, «Естественная история» Я. М. Губе).

Представлено перечень учебников, предполагаемых к использованию в польских школах на Волыни в конце XVIII – начале XIX века,

в том числе 7 учебников по грамматике, 5 – по математике, 4 – по истории, 3 – по естественным наукам и т.п. По отчетам инспекторов Главной Краковской Школы Б. Гарицкого, А. Якукевича, Ф. Заблоцкого, директора Русского Департамента Адама Казимежа Чарторьского сформулирован вывод о проблемах с обеспечением учебниками на примере деятельности нескольких школ – житомирской и любарской воеводских, а также овручской волостной.

Ключевые слова: польские школы, Волинь, Комиссия Народного образования, воеводская школа, волостная школа.

Podręczniki w szkołach polskich na Wołyniu
(koniec XVIII – początek XIX wieku)

Abstrakt

W artykule uzasadniono miejsce i rolę podręczników w szkołach polskich na Wołyniu na przełomie XVIII/XIX w. Przeanalizowano główne funkcje podręcznika w systemie edukacji (kulturologiczną, dydaktyczną, metodyczną). Uzasadniono treść pojęcia „polska szkoła” z uwzględnieniem specyfiki Wołynia jako historycznego regionu, gdzie mieszkała liczna polska wspólnota z tradycjami kulturalnymi. Wyjaśniono znaczenie Komisji Edukacji Narodowej dla placówek edukacyjnych na Wołyniu oraz dokonano analizy programów nauczania. Autorka przedstawia także listę podręczników, wykorzystywanych w badanym okresie w polskich szkołach na wybranym terenie. Przykładowymi placówkami, na podstawie działalności których zostały sformułowane wnioski, dotyczyło to szkół województwa żytomierskiego i lubarskiego oraz powiatu owruckiego.

Słowa kluczowe: szkolnictwo polskie, Wołyń, podręczniki, Komisja Edukacji Narodowej, szkoła wojewódzka, szkoła powiatowa.

Adres do korespondencji/Address for correspondence:
Prof. Natalia Sejko
Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki w Żytomierzu
ul. Wielka Bierdyczowska 40
10008 Żytomierz
Ukraina
e-mail: sejkon_@mail.ru